

ANTANAS ANDRIJAUSKAS

Vilniaus dailės akademija, Lietuva
Vilnius Academy of Arts, Lithuania

EUROCENTRIZMO KRITIKA ANDRÉ GUNDERIO FRANKO KONCEPCIJOJE

Critic of Eurocentrism in André Gunder Frank's Conception

SUMMARY

The article considers the Anti-Eurocentrism of André Gunder Frank, one of the most influential representatives of world-system theory and comparativistics of civilizations. Frank sharply criticizes the contemporary cognition of mechanisms and driving forces of present interaction of civilizations. He enriches our understanding how the development of economic relations produces changes in the location of the centers of civilization. He speaks of the imminent decline of Western civilization and the upcoming radical civilizational transformation. His prognoses are based on the analysis of social and economic processes now taking place in Afro-Eurasian space on the background of globalization. As growing China's economic power shows, the configuration of civilizational and cultural centers is changing and new centers coming into being. Therefore Frank believes that now it is high time to refute Eurocentric prejudices and study the immanent logic of civilizational transformations in order to find the methods of diminishing the inequality between rich and poor countries.

SANTRAUKA

Straipsnis skirtas vieno įtakingiausių dabartinės „pasaulinės sistemos“ teorijos ir civilizacinės komparatyvistikos atstovo Franko koncepcijai, kurioje šio aštrus eurocentrizmo ideologijos kritiko žvilgsnis yra nukreiptas ne į atskiros visuomenės, o būtent dabartinio pasaulio konfigūracijas nulemiančių civilizacinių sistemų sąveikos mechanizmų ir varomųjų jėgų pažinimą. Jis padeda geriau suvokti išskirtinį ekonominių ir prekybinių ryšių vaidmenį pagrindinių civilizacijos centrų kaitoje. Remdamasis daugybės socialinių ir ekonominių procesų, iš pradžių vykusių Afroeuroazijos erdvėje besiskleidžiančiose Rytų ir Vakarų civilizacijose, o vėliau tapusių globaliais ir vykstančių visoje planetoje, analize, jis prabyla apie neišvengiamą pastaruosius du šimtmečius viešpatavusios Vakarų civilizacijos nuosmukį ir artėjančius radikalius civilizacinius virsmus. Juos lemia nuolatinės civilizacinių centrų slinktyje ir atsirandančios planetoje naujos civilizacinės konfigūracijos,

RAKTAŽODŽIAI: eurocentrizmas, Frankas, „pasaulinės sistemos“ teorija, civilizacijos teorija, Indija, Kinija.

KEY WORDS: Eurocentrism, Frank, world-system theory, theory of civilization, India, China.

kurios tiesiogiai susijusios su artėjančia didžiausias nenutrūkstamas kultūros tradicijas turinčių ir sparčiai ekonomiškai stiprėjančių Azijos valstybių, ypač Kinijos, sugrįžtančia hegemonija pasaulyje. Iš čia kyla Franko įsitikinimas, jog eurocentrinių prietarų atmetimas, civilizacinių virsmų vidinės logikos pažinimas ir įgytos žinios suteikia žmonijai galimybę imtis konkrečių priemonių šalinat vis didesnę nelygybę tarp turtingųjų ir vargingųjų kraštų.

ĮVADAS

Nauja įtakinga civilizacijos raidos dėsningumų tyrinėjimo kryptis dabartinėje humanistikoje, daranti didžiulį poveikį dabartinės civilizacinės komparatystikos raidai, įgavo pasaulinės sistemos (pranc. *du système-monde*, angl. *the world-system*) pavadinimą. Pagrindinės konceptualios šios teorijos nuostatos ryškėja prancūzų Analų mokyklos antros kartos lyderio Fernando Braudelio veikaluose. Jo idėjas perėmė ir toliau „pasaulinės sistemos“ teoriją plėtojo kiti makrosociologinės pakraipos tyrinėtojai – Immanuelis Wallersteinas (g. 1930), vokiečių André Gunderis Frankas (1929–2005), britas Barry K. Gillsas (g. 1956), italas Giovanni Arrighi (1937–2009), vienas žymiausių eurocentrizmo kritikų egiptietis Samiras Aminas (g. 1931), brazilas Theotonio dos Santosas Júnioras (g. 1936), švedas Björn Hettne (g. 1939) ir kiti. Dauguma jų artimai bendradarbiavo su Wallersteino

vadovaujamu Fernando Braudelio ekonomikų, istorinių sistemų ir civilizacijų tyrimų centru Brimingtone (*The Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*).

Jame ši istoriosofinio pobūdžio civilizacinė teorija, kurioje ryškėja laipsniškas eurocentrinių prietarų ir mitų įveikimas, įsigali ir iki šiol yra viena įtakingiausių dabartinės civilizacinės komparatystikos pakraipų. Ryškiausius šios pakraipos mąstytojus Braudelį, Wallersteiną ir Franką sieja tai, kad jie, kaip civilizacinės prieigos šalininkai, išskiria didesnes nei lokalūs socioistoriniai organizmai pasaulines sistemas. Tačiau esminis *pasaulinės sistemos teorijos kūrėjų skirtumas nuo civilizacinės prieigos šalininkų yra tas, kad jie, skirtingai nei pastarieji, pagrindiniu savo tyrinėjimo išeities tašku pasirenka ne kultūrinius fenomenus, o ekonominius ir prekybinius santykius.*

PASAULINĖS SISTEMOS TEORIJA IR FRANKO IŠŠŪKIS VAKARIETIŠKAM ETNOCENTRIZMUI

Įtakingas pasaulinės sistemos ir lyginamųjų civilizacijų studijų teoretikas, makrosociologas André Gunderis Frankas yra garsaus vokiečių rašytojo Leonhardo Franko sūnus. Jis gimė Berlyne, studijavo JAV, ilgai gyveno jo mokslinių interesų sritimi buvusiose Lotynų Ame-

rikos šalyse (Brazilijoje, Čilėje, Meksikoje), vėliau, 8-ojo dešimtmečio pabaigoje, persikėlė į Vakarų Europą, kur dėstė Vakarų Berlyno, Amsterdamo ir kituose universitetuose.

Frankas parašė daug įvairias pasaulinės sistemos ir civilizacinės kompara-

tyvistikos problemas gvildenančių veikalų. Iš jų pirmiausia išskirčiau *Lotynų Amerika: atsilikimas arba revoliucija (Latin America: Underdevelopment or Revolution, 1969)*, *Kapitalistinis atsilikimas (On Capitalist Underdevelopment, 1975)*. Kartu su bendraautoriais S. Aminu, I. Wallersteinu ir G. Arrigi parašė veikalą *Pasaulinės krizės dinamika (Dynamics of Global Crisis, 1982)*, kartu su kolega B. K. Gillisu parengė ir redagavo straipsnių rinkinį *Pasaulis – sistema: penki šimtai ar penki tūkstančiai metų? (The World System: Five Hundred Years or Five Thousand? 1993)*. Ir pagaliau plačiausią atgarsį įgavo ir pasaulinę šlovę mokslininkui suteikė jo akademinę karjerą vainikuojantis programinis veikalas *PerORIENTacija. Globali ekonomika Azijos amžiuje (ReOrient: Global Economy in the Asian Age, 1998)*, kuriame išryškėja jo savitos teorinės ir metodologinės pasaulinės sistemos teorijos nuostatos.

Ilgainiui šio įžvalgaus, konceptualiai mąstančio mokslininko veikaluose *greta pasaulinės sistemos teorijos vis akivaizdžiau išnyra ir jam artima lyginamųjų civilizacijos studijų problematika*. Plėtodamas ją įvairiomis kryptimis, mokslininkas išskėlė daug naujų idėjų, konfrontuojančių su tradicinėmis civilizacinėmis prieigomis, ypač tiesine formacine stadijų teorija. Šis klasikinės formacijos, marksizmo, modernizacijos teorijos, neokolonializmo kritikas sukuria savitą pamatines eurocentrinės teorijos nuostatas neigiančią civilizacijos istorijos viziją.

Franko koncepcijos, kaip ir Wallersteinio teorijos, pagrindinis teorinis ir metodologinis išėjimas taškas yra daugelyje Braudelio veikalų plėtojami požiūriai į

ekonominius ir prekybinius santykius kaip pagrindinę civilizacijos istorijos procesų varomąją jėgą, kuri sąlygoja civilizacijos istorijoje periodiškai besikeičiančius politinės ir ekonominės galios centrus bei pasaulio žemėlapyje ryškėjančias naujas civilizacines konfigūracijas. Jis taip pat perima Braudelio veikaluose suaktualintas Vakarų ir Rytų civilizacinių pasaulių sąveikos, jų kovos dėl hegemonijos pasaulinėje ekonomikoje ir prekyboje idėjas bei pasaulinės kapitalistinės sistemos genezės ir raidos tyrinėjimų metodologines nuostatas. Iš čia kyla savita Franko ekonominės galios centro ir periferijos santykių teorija.

Kita vertus, nuvainikuodamas tradicines formacinių stadijų ir marksistinių teorijų sąvokos „kapitalizmas“ konotacijas, vienas pirmųjų į akademinį diskursą įtraukia „trečiojo pasaulio“ sąvoką. Į šių problemų analizę jis savarankiškai pasineria nuo 7-ojo dešimtmečio, lygiagrečiai su I. Wallersteinio ir Amino tyrinėjimais. „Mūsų nepriklausomos viena nuo kitos interpretacijos, – rašo jis, – buvo stulbinamai panašios, ir ne tik centro ir periferijos santykių, tačiau ir Rytų bei Vakarų Europos savitumų interpretacijos“ (Frank, 2000, p. 218). Jau tuomet Frankas, gvildendamas „pasaulis-sistema“ problemas, savo tekstuose pradeda naudotis lankstesniu terminu be defiso „pasaulinės sistemos“.

Ankstyvuojau savo akademinės veiklos tarpsniu Frankas kapitalizmą traktuoja tradiciškai, kaip formacinės stadijinės civilizacinės evoliucijos rezultata, tačiau vėliau perima Maxo Weberio mintį, kad kapitalizmas gyvavo visada. Ši idėja greta viską persmelkiančios eurocentrizmo

ideologijos kritikos, tampa styguojančia jo pasaulinės sistemos teorijos ašimi. Jis kritikuoja ir nemoksliniais vadina plačiai civilizacijos ir sociologiniuose makrosistemų tyrinėjimuose paplitusius terminus „feodalizmas“, „kapitalizmas“, „socializmas“. Iš čia kyla jo kvietimas *atsiriboti nuo požiūrio į kapitalizmą kaip atskirą, ypatingą gamybos būdą, ypač kaip į tobulinusį socialinę ekonominę sistemą*. Jo įsitikinimu, pagrindinė civilizacijos procesų varomoji jėga visada buvo ekonominiai ir prekybiniai santykiai (Braudelio teiginys). Jų įtakos persmelktoje visuotinės Civilizacijos ir lokaliųjų civilizacijų sąveikos, jų iškilimo ir nuosmukio procesų kompleksinėje ir lyginamojoje analizėje Frankas suranda daug įtikinamų ir nuosekliai logiškai pagrįstų, neginčijamais statistiniais lyginamaisiais tyrinėjimais paremtų argumentų kurti savo pasaulinės sistemos teoriją, išryškinančią pradinį eurocentrinių požiūrių ydingumą.

Ilgai brendusios Franko pasaulinės sistemos teorijos idėjos pirmiausia eskižiškai išplėtojamos su Gillsu 1993 m. redaguotoje knygoje *Pasaulis-sistema: penki šimtai ar penki tūkstančiai metų?* Jos pradžioje kartu su Gillsu paskelbtame programiniame straipsnyje „Penki tūkstančiai metų pasaulinės sistemos teorijoje ir praktikoje“ išskleidžiamos pagrindinės konceptualios pasaulinės sistemos teorijos nuostatos. Šiame straipsnyje autoriai, remdamiesi makrosociologijos ir lyginamųjų civilizacijos studijų metodologinėmis nuostatomis, radikaliai permąsto vyraujančias eurocentrines makrosocialinių ir civilizacinių virsmų teorijas. Iš čia kyla radikali eurocentrizmo ideologijos kritika, reakcija į tiesines stadijines for-

macines ir marksistines teorijas, atsisakymas sureikšminti Karlo Marxo, Braudelio ir Wallersteino teorijoms būdingą pamatinę sąvoką „kapitalizmas“. Marksistinė ekonominę teoriją jie apkaltina eurocentrizmu, kadangi šios pakraipos teoretikai ieško „Vakarų iškilimo“ ir „kapitalizmo raidos“ ištakų Europoje ir kreipiasi į vadinamąjį „azijietišką gamybos būdą“, kuris, Franko įsitikinimu, „nepaliko jokių pėdsakų Azijoje. Ši sąvoka yra paveldėta iš marksizmo kartu su jo neigiamu nusistatymu prieš Azijos raidą, kuri traktuojama kaip tradicinė, atsilikusi ir nepaslanki“ (Frank, Gills 2000: 14).

Kalbėdami apie savo požiūrius į žmogijos sukurtos vieningos Civilizacijos istoriją, Frankas ir Gillsas prisipažįsta, kad pasirinko terminą „pasaulinė sistema“, mėgindami konceptualiai paaiškinti sudėtingą pasaulinės ekonomikos raidą, kurioje *ekonominių ir prekybinių santykių plėtra tampa pagrindine civilizacinių procesų varomąja jėga*. Visuotinės pasaulinės sistemos raidoje jie išvelgia įvairius istoriškai besikeičiančius hegemonijos centrus ir struktūrinių pokyčių ritmus, tiesiogiai susijusius su sistemos viduje vykstančiais vienu sociokultūrinių organizmų plėtros, iškilimo, o kitų – susitraukimo ir nuosmukio procesais. Pasaulinėje sistemoje jie išskiria tris pagrindinius veiksnius, styguojančius joje vykstančius procesus: 1) įvairiapusių ir ilgai truncančius prekybinius ryšius; 2) stabilius arba periodiškai atgimstančius politinius ryšius su konkrečiais regionais ir tautomis, susietais tarpusavyje *centro* ir *periferijos* arba *hegemonijos* ir *konkurencijos* ryšiais; 3) bendrus ekonominius, politinius ir tikriausiai kultūrinius ciklus, jų

pasaulinės sistemos dydžiams, tai yra tą problemų ir klausimų lauką, kuriam šie mokslininkai skiria ypatingą dėmesį. Ši visuotinės Civilizacijos istorijos ir jos plėtros visos planetos masteliu vizija remiasi įsitikinimu, kad būtent ekonominiai ir prekybiniai santykiai pirmiausia turi įtakos globalios Civilizacijos tapatumui, o kita vertus – tai ne mažiau svarbu šios pasaulinės civilizacinės erdvės vizijoje, – kad *ekonominės, politinės ir kultūrinės jėgos civilizacijos istorijoje yra neatsiejamos vienos nuo kitų.*

Iš čia kyla ir kitos pagrindinės su eurocentrizmo ideologija konfrontuojančios Franko ir Gills'o pasaulinės sistemos koncepcijų teorinės ir metodologinės nuostatos: 1) pasaulinės sistemos gyvenimas ir raida skleidžiasi tolimoje praeityje, siekiančioje 5000 metų; 2) pasaulinė ekonomika ir jos forma neatsiejamos nuo prekybos ryšių ir sudaro pagrindinę pasaulinės sistemos šerdį; 3) kapitalo nepasotinamas kaupimas yra pagrindinė civilizacinių procesų varomoji jėga; 4) centro ir periferijos santykių struktūra yra dar viena svarbiausių šios sistemos varomųjų jėgų; 5) hegemonijos ir konkurencijos kaita yra būdas panaikinti įtampas pasaulinėje sistemoje; 6) galiausiai iškilimų ir nuosmukių fazės ilgų ekonominių ciklų kaitoje rodo ekonominę augimą pasaulinėje sistemoje (Frank, Gills 2000: 3).

Palyginti su kolega Wallersteinu, Frankas pateikia nuosekliau logiškai pagrįstą „pasaulinės sistemos“ ir joje besiskleidžiančių įvairių istorinių sociokultūrinių organizmų atsiradimo ir konkrečių lokalinių civilizacijų sąveikos teoriją. Daugeliu konceptualių nuostatų jis sugrįžta prie įvairiuose Braudelio veikaluo-

se išsakytų idėjų, kurias pritaiko kurdamas savo vientisos žmonijos civilizacijos istorijos viziją. Pirmiausia jis kalba *tik apie vieną Afroeuroazijos civilizacinėje erdvėje užgimusį „pasaulį-sistemą“, kuris, mokslininko įsitikinimu, atsirado daug anksčiau nei XVI a. Artimuosiuose Rytuose ir savo raidoje išgyveno daugelį šio pasaulio viduje vykusių pakilimų bei nuosmukių, išsiplėtimo ir susitraukimo, įvairių lokalinių civilizacijų ir kultūrų organizmų fazių.*

Tačiau kitaip nei Wallersteinas, kuris Braudelio išskirtus kapitalizmo bruožus sieja su Vakarų civilizacijos laimėjimais, Frankas, plėtodamas įvairias Braudelio išvalgas, regi nuo pat pradžios intensyvėjančią prekybinių ir ekonominių santykių plėtrą visoje pastarųjų penkių tūkstančių metų civilizacijos istorijoje. Iš čia kyla jo įsitikinimas, kad pasaulinė sistema, priešingai plačiai skleidžiamoms eurocentrinės pakraipos mokslininkų idėjoms, *pirmiausia negimė XVI a. Vakarų Europoje, o kita vertus, tada neturėjo jokio specifinio europietiško pobūdžio.*

Kita vertus, Frankas atmeta Wallersteino tezę apie trijų pagrindinių „pasaulių-ekonomikų“ gyvavimą Senojo pasaulio civilizacinėje erdvėje – Indijos vandenyno regione, kinų civilizacinėje erdvėje ir Europoje Viduržemio jūros regione, kurių santykiai apsiribojo tik konvergencija jų susidūrimo paribio teritorijose. Franko požiūriu, *tu pačiu metu negali koegzistuoti daugybė skirtingų pasaulinių sistemų.* Taigi jis įsitikinęs, kad daugybinis terminas „pasaulinės sistemos“ yra mokslinių požiūriu nekorektiškas, kadangi, pasak Franko, iš tikrųjų galime kalbėti tik apie *vieną* pasaulinę sistemą, kuri atsirado ne anksčiau kaip prieš 5000 metų.

Čia išnyra viena pagrindinių Franko ir jo kolegų Gillso, Amino pasaulinės sistemos teorijas styguojančių tezių; priešingai Wallersteino išvedžiojimams, jų įsitikinimu, *pasaulinėje ekonominėje sistemoje tūkstantmečiais besąlygiškai vyrauja Azijos kontinente gyvavę su Europa nepalyginamos ekonominės ir politinės galios centrai*. Šios į pačią Wallersteino „pasauliosistemos“ teorijos šerdį taikomos kritikos strėlės ir tradicinės kapitalizmo genezės sampratos nuvainikavimas smarkiai apribojo Wallersteino teorijų įtaką.

Ir galiausiai, Franko įsitikinimu, per 5000 metų civilizacijos istoriją „pasaulisistema“ perėjo daugybę skirtingų išsiplėtimo ir susitraukimo etapų bei formų, palaipsniui įtraukiančių į savo orbitą beveik visus Žemės kampelius. XIX a. jis skelbia kriziniu šios raidos tašku, kai „pasaulisistema“ apgaubia visą Žemę. Iš čia kyla apmąstymai apie šio proceso varomąsias jėgas, regioninius ypatumus, esmines įvairių sistemos viduje veikiančių sociokultūrinių organizmų (vadinamų regioninėmis ekonomikomis) struktūrinės transformacijos, centro persislinkimą iš vienos vietos į kitą vieningoje aprašomos „pasaulinės sistemos“ istorijoje. Savo tekstuose jis taip pat pradeda plačiai vartoti terminą „pasaulinė sistema“.

Kalbėdamas apie vieningą globalią sistemą, atsiradusią prieš 5000 metų, Frankas, kaip ir Maxas Weberis, nuolatos primena, kad *politika, ekonomika ir kultūra yra svarbiausi bet kokios socialinės dinamikos veiksniai*. Kita vertus, jis teigia, kad pasaulinėje sistemoje gyvuoja ir istorijos eigoje išskyla ir nuosmukį išgyvena daugybė skirtingų civilizacinių branduolių, išsiskiriančių skirtingais centro ir perife-

rijos santykiais, tačiau jų įtaka ir vaidmuo civilizacijos istorijoje pirmiausia nulemiamas glaudžiai susijusių ekonomikos, politikos ir kultūros tradicijų.

Taip nuosekliai pereinama prie pagrindinių vieningos pasaulinės sistemos arba, kitais žodžiais tariant, visuotinės Civilizacijos istorijos raidos etapų išskyrimo: 1) VIII–IV tūkstantmetis – kai baigiasi agrarinė revoliucija ir atsiranda pirmos valstybės ir unikalios miestų sistemos. Kadangi Frankas kalba apie 5000 metų vieningos pasaulinės sistemos gyvavimo istoriją, vadinasi, jos pradžia turėtų būti sieti su didžiųjų upių civilizacijų atsiradimu. Intensyvios irigacinės žemdirbystės tapimas susijęs su amatų ir prekybos sparčia plėtote, miestų augimu (III tūkst.–500 m. pr. m. e.). 2) Agrarinės amatininkystės (500 m. pr. m. e.–1500 m.). Šiuo tarpsniu intensyvia ūkine veikla išsiskiria XIII–XIV a. 3) XV–XVIII a. – pramoninės revoliucijos pradžia. 4) XVIII–XIX a. – vieningos transporto ir informacinės sistemos tapimas. 5) XX a. antroji pusė – informacinės revoliucijos.

Vieningos pasaulinės ekonomikos sistemos formavimosi ištakas Frankas aptinka senuose didžiųjų upinių civilizacijų židiniuose – Egipte ir Mesopotamijoje. Šios sistemos formavimosi ištakas yra didžiųjų upių, tai yra pirmųjų didžiųjų lokaliųjų civilizacijų pasauliai (tiesa, šio termino Frankas vengia), kurių miestuose plėtojasi ekonomika ir prekybiniai santykiai su įvairiomis šalimis. Ryškėjant darbo pasidalijimui, atsiranda amatininkai, kaupiasi prekės ir mezgasi vis glaudesni prekybiniai ryšiai ne tik su gretimomis, tačiau ir tolesnėmis šalimis. Taip vakarinėje Azijos ir šiaurinė-

je Afrikos dalyje kuriama prekybinių ryšių sistema, į kurią, Franko nuomone, III tūkst. pr. m. e. įėjo Egiptas, Mesopotamija, Arabų pusiasalis, Levantas, Anatolija, Iranas, Indo slėnis, Užkaukazė ir atskiros vidurinės Azijos dalys.

Pietinės ir šiaurinės šio regiono dalys, jo įsitikinimu, jau buvo vieningos pasaulinės sistemos dalimis bronzos amžiuje ir siejo didžiąją Afroeuroazijos geografinės erdvės dalį. Šių erdvių susijungimą į vieningą sistemą skatina ir periodiškai atgimstantys prekybiniai santykiai, migracijos, kariniai įsiveržimai, taip pat kultūros bei technologijos laimėjimai. Šių kontaktų nesugebėjo sustabdyti nei kalnagūbrių grandinės, milžiniškos stepių erdvės, negyvenamos dykumų teritorijos, kadangi prekeiviai, genami pelno siekių, apeidavo sudėtingiausias gamtos kliūtis ir surasdavo palankiausias kelius, o sudėtingiausiose dykumų ir pusdykumų zonose – būdus, kaip sėkmingai judėti nuo vienos oazės prie kitos.

Vieni šios užsimezgančios pasaulinės sistemos regionai jaučia didelį poreikį grūdų, gyvūnų mėsos, miško, metalų, kiti – įvairių darbo įrankių, audinių, keramikos dirbinių ir pan. Pavyzdžiui, gausiai miestų valstybių apgyvendintiems Mesopotamijos regionams svarbus yra metalų ir medienos poreikis, kuri patenkina galingas prekių srautas iš Levanto teritorijos. Vėliau ši sistema plėtojasi išgyvendama įvairius pakilimo ir nuosmukio tarpsnius, įtraukdama ir kitose Afroeuroazijos dalyse užsimezgasias ir gyvuojančias sociokultūrinės sistemas, kol apvaldo didžiąją šios milžiniškos civilizacinės erdvės dalį, išskyrus kai kuriuos šiaurės regionus.

Aptariamos civilizacinės slinktys, augant pagrindinių ekonomikos centrų galiai, skirtingomis bangomis plinta ir į kitus regionus. Taip į pasaulinės ekonomikos raidos procesą pirmiausia įtraukiami galingi ankstyvųjų kitų Azijos civilizacijų centrai, tarp kurių vyraujančias pozicijas ilgam užima indų ir kinų civilizacinėse erdvėse iškilusios ekonomikos.

Tačiau priešingai šiems Franko lyginamuosiuose Azijos ir Europos ekonominių potencialų tyrinėjimuose pateikiamiems duomenims, išryškinantiems realios pasaulio ekonominės raidos faktus, daugumos Vakarų mokslininkų tyrinėjimuose nekritiškai sureikšminamas XVI a. dar tik ryškėjančios Europos ekonominės galios augimas, kuris, tiesą sakant, niekaip nepalyginamas su indų Mogolų imperija ir kinų Mingų dinastijos valdoma imperija. Daugelis teoretikų užmiršta, kad Europos ekonominės ir politinės galios stiprėjimas yra tiesiogiai susijęs su Naujojo pasaulio atradimu ir Vasco da Gamos nutiestu jūros keliu aplink Afriką į tuomet didžiausias pasaulyje ekonomikas turėjusias Azijos šalis – Indiją, Kiniją ir sparčiai jas besivejančią Japoniją. Aptardamas Vakarų Europos civilizacijos ekonominės ir karinės galios iškilimą, Frankas taikliai pažymi, kad neįmanoma šio proceso atsieti nuo Kolumbo atradimų įtraukimo į besiplečiančią pasaulio ekonomikos sistemą – Naujojo pasaulio, Juodosios Afrikos Užsacharės didžiosios dalies, o dar vėliau ir Okeanijos.

Kitais žodžiais tariant, Vakarų ekonominės ir politinės galios augimas čia yra neatsiejamas nuo didžiųjų geografinių atradimų epochos ir tauriųjų metalų – aukso, sidabro ir brangakmenių –

milžiniškų srautų. Jie judėjo ne tik iš auksu ir brangakmeniais turtingos Užsacharės Afrikos, tačiau pirmiausia iš Naujojo pasaulio, kuriame, naikinant Mezoamerikos bei Andų civilizacijų palikuonis, buvo plėšiami ir pervežami į Seviliją ir kitus Vakarų ekonomikos centrus milžiniški aukso, sidabro kiekiai. Tai išsamiai autentiškų šaltinių duomenimis pagrįstoje knygoje *Séville et l'Amérique aux XVIe et XVIIIe siècles (Sevilija ir Amerika XVI ir XVIII amžiais, 1977)* ir kituose veikaluose aprašė prancūzų Analų mokyklos atstovas Pierre'as Chaunu.

Detaliau gvildendami Vakarų Europos ekonominės ir karinės galios augimo problemas, nepamirškime ir kolonijinės ekspansijos į Rytus Vasco da Gamos nutiestais prekybos keliais pasekmių. Būtent iš besiplečiančių Rytuose kolonijų, ypač „britų imperijos perlo Indijos“, ir turtingos aukso ir brangakmenių išteklių Juodosios Užsachario Afrikos pajudėjo į Vakarų Europą kitas tauriųjų metalų, deimantų ir kitų brangakmenių srautas, kuris gaivina kylančių Vakarų Europos ekonominių centrų hegemonines ambicijas. Vadinasi, Rytų kraštų kolonizacijos procesas skatina, panašiai kaip ir XVI a. ispanų kolonizatorių įvykdytas Lotynų Amerikos senųjų civilizacijų pasakiškų turtų ir sukaupto kapitalo perkėlimas į Ispaniją, taip pat ir kolonizuojamų Indijos bei Rytų Azijos turtų „nutekėjimą“ į metropolijas Vakarų Europoje.

Kaip ir Chaunu (1977), Braudelis (1985) bei Blautas (1993), Frankas ir Gillisas yra įsitikinę, kad svarbiausias postūmis iškilti Europos ekonominei ir karinei galiai buvo milžiniško naujų Amerikos aukso lydinių srauto *įsiliejimas* į stiprė-

jančią Vakarų Europos ekonomikos sistemą. Jis suteikė galingą postūmį finansų sistemos, prekybos, pramonės plėtotei ir atvėrė galimybę europiečiams, mažinant atsilikimą nuo didžiųjų Rytų civilizacijų, aktyviau įsitraukti į esminius pokyčius patiriančią pasaulinės ekonomikos sistemą. Apibūdindami šias slinktis pasaulinėje ekonomikoje, jie taikliai pažymi, kad „ilgai iki gimstant tariamai „europiniam pasauliui-ekonomikai“ ir daug laiko praslinkus po šio įvykio, realiai pasaulinei ekonomikai buvo būdingas darbo pasidalinimas ir sudėtinga prekybos sistema, kuri daugiausia buvo azijinė. Jos pagrindiniai sidabro gamintojai / eksportuotojai buvo Lotynų Amerika ir Japonija, o aukso – Lotynų Amerika, pietryčių Azija ir Afrika. Pietų Rytų ir Vakarų Afrika amžiais buvo pagrindinė aukso versmė, tačiau kai kurios Afrikos dalys eksportavo į Rytus ir Vakarų vergus“ (Frank, Gills 2000: 7).

Nepaisant daugybės skirtingų civilizacinių sukrėtimų, „pasaulinė ekonominė“ sistema, pasak Franko, niekuomet „nesugriūna“, ji tiesiog keičiasi ir išsaugo skirtingą gyvybingumo ir naujo pakilimo potencialą priklausomai nuo vieno ar kito vieningoje sistemoje konkuruojančio augančios hegemonijos ar nuosmukio centro, kurie skleidžiasi vienoje ar kitoje šios milžiniškos sistemos visuomenėje. XVI ir XIX a. „pasaulinės sistemos“ raidos ypatumų tyrimai parodė, kad ji buvo daug didesnė nei europietiška „pasaulis-sistema“. Todėl, pavyzdžiui, vakarinėje Afroeurazijos dalyje skirtingu metu hegemonais buvusios Venecija, Portugalija, Olandija savo ekonomine galia buvo per silpnos įsivyr-

ti pasaulyje. Lygindami vakarinėje pasaulinės sistemos dalyje iškilusias minėtas Europos valstybes su Azijoje gyvavusiomis valstybėmis, Frankas ir Gillsas teigia, kad Mingų dinastijos valdoma Kinija, Moholų Indija, Osmanų Turkija ir tikriausiai sefevidų dinastijos valdomas Iranas politiniu ir ekonominiu požiūriu buvo galingesni sociokultūriniai organizmai, pranokstantys ne tik bet kurią iš minėtų Vakarų valstybių, o tikriausiai ir visas Vakarų valstybes kartu paėmus (žr., Frank 1998: 353 ir Frank, Gills 2000: 10–11).

Remdamasis įvairiomis civilizacinėmis, ekonominėmis, istorinėmis ir makrosociologinėmis prieigomis, Frankas plėtoja savitą požiūrį *vieningą* nenutrūkstamą 5000 metų besiskleidžiantį civilizacijos istorijos vyksmą, kuris *užgimsta Azijos žemyne ir, pergyvenęs daugybę tarpinių fazių ir civilizacinių centrų dominavimą, vėl sugrįžta prie Rytų Azijoje esančių centrų ekonominės hegemonijos*. Jis pagrįstai nurodo, kad ikimodernioje epochoje gyvavo ne tik regioninės imperijos, tačiau ir viršvalstybiniai „superhegemonai“, prie kurių priskiria Mongolų imperiją ir savo kultūrinės raidos apogėjų pasiekusią Song dinastijos valdomą Kiniją. Kviesdamas kolegas be eurocentrinių mąstymo stereotipų žvelgti į Afroeurazijos civilizacines erdves, jis prime-

na, kad anksčiau jose gyvavę galingi valstybiniai organizmai, imperijos ir jų civilizaciniai centrai konkrečiu istorijos tarpsniu patyrę gilią krizę. Būtent tai sudarė objektyvias prielaidas jų kultūrinių laimėjimų fondą perėmusios Vakarų Europos ekonominiam, kultūriniam ir karinės galios iškilimui.

Vadinasi, Franko pasiūlyta „pasaulio sistema“ smarkiai skiriasi nuo Wallersteino sistemos, kadangi, jo požiūriu, tuo pačiu metu negali koegzistuoti daugybė skirtingų „pasaulinių sistemų“. Iš čia kyla jo įsitikinimas, kad daugybinis terminas „pasaulinės sistemos“ yra mokslinių požiūriu nekorektiškas, kadangi pasak Franko, iš tikrųjų galime kalbėti tik apie *vieną* „pasaulinę sistemą“, kuri *atsirado ne anksčiau kaip prieš 5000 metų, o paskui, pergyvenusi ekspansijos ir kolonizacijos ciklus, apėmė visą pasaulį*. „Pasaulinės sistemos“ centras daugelį kartų keitėsi dėl civilizacinių raidos procesų, periodiškai persikeldamas iš vienos milžiniškos Afroeurazijos erdvės į kitą, kol galiausiai jos centru tapo Europa, o paskui Vakarų Europos civilizacijos atsišakojimas – Šiaurės Amerika. Frankas ypač pabrėžia tą akivaizdų lyginamųjų civilizacijos studijų neginčijamai paliudytą faktą, kad ilgą laiką pasaulio kultūros, ekonomikos, technologijų, mokslo centras buvo Kinija.

EUROCENTRIZMO IDEOLOGIJOS KRITIKA

Prieš eurocentrizmo ideologiją nukreiptos Franko kartu su Gillsu parengtoje knygoje *Pasaulis-sistema: penki šimtai ar penki tūkstančiai metų?* išsakytos idėjos nuolatos plėtojamos, tikslinamos, papil-

domos naujais duomenimis ir argumentais. Idėjų svarba ir plėtojimų tezių išbaigtumu išsiskiria pagrindinis programinis veikalas *PerORIENTaciją. Globali ekonomika Azijos amžiuje*, kuris sulaukė

ypatingo įvairių humanistikos sričių mokslininkų susidomėjimo ir prasmingų diskusijų. Frankas, remdamasis daugybe šaltinių ir gausiais lyginamųjų Rytų ir Vakarų civilizacijų studijų specialistų duomenimis, veikale prabyla apie *artėjančius radikalius civilizacinius virsmus, tiesiogiai susijusius su eiline civilizacinių centrų slinktimi, naujomis civilizacinėmis konfigūracijomis ir artėjančia Azijos valstybių, ypač Kinijos, sugrįžtančia hegemonija pasaulyje*. Aptariamo veikalo pavadinimo pirmą ir pamatinę sąvoką „PerORIENTaciją“ galima, nedaug nusižengiant tiesai, traktuoti kaip užuominą apie *globalios ekonomikos centro sugrįžimą į Aziją, kurioje ji užsimezgė ir tūkstantmečiais buvo pasaulinės ekonomikos centru*. Šis veikalas, išpranašavęs daugelį tuomet (1993) šokiravusių pasaulinio ekonomikos centro pasilinkimą iš Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos į Aziją, suteikė knygos autoriui kasmet augančią pasaulinę šlovę.

Tuoj po Franko *PerORIENTacijos* išleidimo Frankas ir Gillsas sugrįžta prie 1993 m. skelbto anksčiau minėto straipsnio ir 2000 m. pateikia naują konceptualesnį jo redakcijos variantą, kuriuo mes ir remsimės savo pasaulinės sistemos teorijos evoliucijos analizėje. Minėtoje knygoje ir straipsnyje ryškiausiai atsiskleidžia Franko ir Gillso kritinis požiūris į išlikusius eurocentrinius leitmotyvus Braudelio knygoje ir Wallersteino „pasaulinės sistemos“ teorijoje, kurios šalininkais kartu su S. Aminu dar neseniai jie buvo.

Jų kritikos strėlės yra nukreiptos į primityvios eurocentrizmo ideologijos viešpatavimą ne tik menkai išsilavinusioje terpėje, tačiau Vakarų humanistikoje apskritai. Iš tikrųjų įdėmiau pažvelgus

į Vakarų šalyse netgi XX ir XXI a. sandūroje pasirodžiusius įvairių mokslinio pažinimo sričių vidurinių ir aukštųjų mokyklų vadovėlius, taip pat paskelbtas „visuotines“ civilizacijos, kultūros, filosofijos, meno, socialinių ir tikslųjų mokslų istorijas, iškart į akis krinta daugybė nieko bendra su realia žmonijos civilizacijos istorija neturinčių eurocentrinių ideologinių klišių ir šiurkščiausių žmonijos istorijos faktų iškraipymų. Beveik visos jos prasideda nuo senovės graikų ir romėnų civilizacijų laimėjimų aptarimo, o vėliau per Vakarų Europos viduramžius, ignoruojant daug anksčiau išryškėjusias įvairias nuo Kinijos sklindančias Rytų renesansinių sąjūdžių bangas, veda į „vienintelį tikrąjį Vakarų renesansą“. Per jį į Naujuosius amžius, reformaciją, Apšvietos epochą, o modernizacijos ir kapitalizmo sistemos raidos keliais – į išimtinai dinamiškos Vakarų civilizacijos laimėjimais nubrėžtą dabartinės globalios postmodernios metacivilizacinės kultūros pasaulį.

Šių įtaigiai skambančių ir šimtmečiais Vakarų visuomeninei sąmonei diegiamų, tačiau neturinčių jokio mokslinio pamato europietiškos pasaulio vizijos nulemtų legendų sklaida iki šiol nėra užbaigta, nors specialistams jau seniai žinoma, jog praslinkus daugiau nei trims amžiams po vadinamojo „didžiojo XVI a. Vakarų stebuklo“ didžiausias nenutrūkstamas civilizacines tradicijas turinčių Indijos ir Kinijos ekonominis ir kultūrinis potencialas netgi XIX a. pradžioje buvo didesnis nei visos Vakarų Europos kartu paėmus, o didžiųjų Rytų valstybių vyravimas pasaulio ekonominėje sistemoje tęsėsi dar ne vieną dešimtmetį ir padėtis Vakarų naudai pasikeitė tik apie 1830 m.

Šios eurocentrinės nuostatos taip tvirtai buvo įaugusios į Vakarų humanistiką, kad ankstyvuojų pasaulinės sistemos teorijos tapimo tarpsniu, kaip turėjome galimybę įsitikinti, dar skleidėsi net jos pirmtakų Braudelio ir Wallersteino veikaluose. Tai neturėtų stebinti, kadangi juos slėgė galinga ankstesnių tyrinėjimų tradicija, kita vertus, daugiausia Braudelis dėmesio skyrė Viduržemio jūros regionui, o Wallersteinas – XVI a. Vakarų Europoje išryškėjusioms civilizacinėms slinktimis. Tačiau tik aklas negali regėti jų idėjinėje evoliucijoje laipsniško išsivaidavimo iš šios daug amžių aprėpiančios tradicijos galios. Nepaisant minėtų išlygų, Frankas ir Gillsas pagrįstai kaltina Wallersteiną ir jo bendraminčius ne tik dėl jų veikaluose išryškėjusių eurocentrinų nuostatų, realių civilizacijos istorijos faktų nepaisymo, ankstyvųjų ekonominių sistemų, kapitalo, prekybos ir rinkos centrų, susiformavusių Šiaurės Afrikos teritorijoje ir ypač pagrindiniame didžiųjų civilizacijų lopšyje Azijos kontinente, tendencingo ignoravimo. Neatsitiktinai pabrėžtinai minėtų pasaulinės sistemos teorijos kūrėjų dėmesys Vakarų Europos civilizacinės erdvės įtakai pasaulinės civilizacijos istorijai sukelia pagrįstą Franko, Gilso ir Amino reakciją. Atsiribodami nuo Amino, kurio prancūzų kalba paskelbtas programinis veikalas *L'eurocentrisme, critique d'une idéologie (Eurocentrismas, vienos ideologijos kritika, 1988)* reikalauja atskiros išsamesnės analizės, pereiname prie dviejų kitų pasaulinės sistemos teorijos šalininkų eurocentrizmo ideologijos kritikos detalesnio aptarimo.

Minėto 2000 m. paskelbto straipsnio pradžioje abu autoriai conceptualiai apibrėžia savo pagrindines eurocentrizmo

ideologijos pamatus klibinančias teorines ir metodologines nuostatas bei išskleidžia aptariamų problemų lauką. „Mes skelbiame tezę, – rašo jie, – apie pasaulinės sistemos nenutrūkstumą. Mūsų tikslas – pakeisti eurocentrinę istoriją ir socialinį mokslą daugiau antropocentrinu ir galiausiai taip pat ekocentrine prieiga. Mūsų rodanti kryptį idėja – nenutrūkstama istorija ir vienintelės pasaulinės sistemos Afroeuroazijoje teigimas, bent jau per penkis tūkstančius metų. Ši istorinė socialinė pasaulio tyrinėjimo prieiga meta iššūkį pripažintiems tyrinėjimams, kurie paaiškina „Vakarų iškilimą“ europietišku išskirtinumu. Mūsų akimis žvelgiant, Vakarų įžengimas į vyraujančias pozicijas – tai tik netolimas ir tikriausiai laikinas reiškinys“ (Frank, Gills 2000: 3).

Kita vertus, Frankas ir Gillsas pagrįstai nuvainikuoja tris pagrindinius eurocentrizmo ideologijos diegiamus mitus: 1) kad pasaulinė sistema prasidėjo Europoje; 2) kad vadinamasis „Vakarų išskirtinumas“ remiasi europietišku išskirtinumu, kurį teoriškai grindė eurocentrizmo ideologai Hegelis, Marxas ir Weberis ir 3) kad europiečiai „inkorporavo“ visą likusį pasaulį į savo šiuolaikinę kapitalistinę sistemą po 1500 m. (Frank, Gills 2000: 13–14).

Tokia eurocentristinės ideologijos dvasia persmelktoje civilizacijos istorijos vizijoje visa šiuolaikinės kapitalistinės ekonomikos ir „tikrosios“ pasaulinės civilizacijos istorija vaizduojama taip, tarsi ji prasidėjo po 1500 m. Europoje, o vėliau su jos „unikalios“ ekonomikos ir modernios kultūros sklaida išplito visame pasaulyje. Šio globalaus pasaulinės kultūros „europeizacijos“ proceso ištakas eurocentrinės pasaulėžiūros šalininkai,

prieštaraudami nekvestionuojamiems civilizacijos istorijos faktams, suranda Europos antikoje arba su ja susijusioje ir aukštinamoje kaip jos motininės kultūros pirmapradis židinyt Kretos Mino kultūroje, o didingas Egipto, Mesopotamijos, protoindiškas, hetų ir kitas Afroeuroazijos civilizacijas ignoroja. Taip tendencingai užmirštama ir didingiausia kinų civilizacija, iš kurios atsirado pasaulinės civilizacijos eigą pakeitę svarbiausi atradimai: kompasas, parakas, popierius, knygų spausdinimo technologijos ir daugybė kitų svarbių žmonijos civilizacijos raidai dalykų. Daugelis Vakarų teoretikų, apsvaiginti šios vizijos žavesio (paminėtini tik būdingiausi šios mitologijos šaukliai: North D. C., Thomas R. P., 1973; Hall, J. A., 1985; Baechler, J., Hall, J. A. and Mann, M., 1988) aukština „europietišką stebuklą“, o visą kitą pasaulį vaizduoja kaip netobulą ir atsilikusį įvairiais ekonomikos ir kultūros aspektais. Tiesa, knygos *Vakarų iškilimas* autorius Williamas Hardy McNeelas, nepaisant skambaus ir efektingo veikalo pavadinimo, vertindamas Vakarų civilizacijos laimėjimus ir įtakas iš Rytų, yra daug atsargesnis. Vadinasi, daugeliui eurocentrinės pakraipos mokslininkų, išpažįstančių Vakarų civilizacijos išskirtinumą aukštinančią pasaulinės civilizacijos istorijos viziją, milžinišką įtaką ne tik Vakarams, bet ir visai žmonijos kultūrai dariusios neeuropinės civilizacijos tarsi neegzistuoja.

Su šiais požiūriais konfrontuoja ne tik Frankas, Gillsas, bet ir jų kolegos Marshallas Goodwinas, Simmsas Hodgsonas (1993), Jack Goody (1996) ir Jamesas Morrisas Blautas (1993, 2000), kurie ironiškai eurocentristų požiūrį į žmonijos civilizacijos istoriją palygina su „tunelio

istorija“, kuri regi tik vieną šviesos apšviestą europietiškos kultūros istoriją, o visiškai ignoroja neeuropietišką tautų indėlį į pasaulinę civilizaciją. Tos pačios idėjos kritikuojamos ir kito „pasaulinės sistemos“ teorijos šalininko Amino programiniame prancūzų kalba paskelbtame veikale *Europocentrizmas* (1998). Kad ir kaip ten būtų šioje pasaulinės sistemos formavimosi istorijoje, tačiau daugybė istorinių faktų ir skirtingų sociokultūrinių organizmų ekonominių ir prekybinių ryšių lyginamoji analizė akivaizdžiai parodo, kad *europiečiai tikrai nesukūrė nei pasaulinės ekonomikos sistemos, nei kapitalizmo, nei daugybės kitų jiems lengvai priskiriamų šiuolaikinės civilizacijos laimėjimų.*

Eurocentrinės ideologijos kritika Franko veikaluose tiesiogiai siejasi su apmąstymais apie pagrindinių ekonominės galios centrų vyravimo istoriją, jų persislinkimus iš vienos geografinės vietos į kitą, civilizacines slinktis, pakilimus, nuosmukius, įvairiose planetos vietose atsirandančius konkrečių sociokultūrinių organizmų ekonominės ir politinės galios nulemtus *ekspansijos* ir *konsolidacijos* ciklus. Iš čia kyla jo teiginys, kad Vakarų civilizacijos tyrinėjimuose plačiai išplitęs kapitalizmo atsiradimo XVI a. Europoje ir „Vakarų iškilimo“ aukštinimas yra svetimas realioms civilizacijos istorijos faktams, kadangi šis reiškinys nebuvo *vienintelis* ir *pirmasis* civilizacijos istorijoje, o tokių panašios ekonominės, politinės ir kultūrinės galios iškilimo centrų buvo ne *vienas* ir *jie daug kartų keitė vienas kitą.*

Vadinasi, „Vakarų iškilimas“ čia traktuojamas tik kaip trumpas kulminacinis momentas daugybės tipologiškai panašių struktūrinių pokyčių, įvykusių kito-

se vietose *vieningoje pasaulio sistemos istorijoje*, kai paskiri pakilimą išgyvenantys ekonominės, politinės ir kultūrinės galios centrai reiškė pretenzijas į hegemoniją. Išnaudoję savo galios įrankius konkrečiu civilizacijos istorijos tarpsniu, jie smarkiai plėtė savo civilizacines erdves, o vėliau, įžengę į krizės tarpsnį, užleisdavo lyderystę kitiems, turintiems didesnę ekonominę, politinę ir kultūrinę potencialą. Glaustai tariant, ekonominio dominavimo ciklas, prasidėjęs Azijoje, Franko plėtojamoje *vieningoje pasaulio sistemos istorijoje* vėliau per daugelį tarpinių grandžių pasislenka į Vakarų Europą, dar vėliau – į Šiaurės Ameriką, o dabar vėl grįžta – pirmiausia į Kiniją ir kitas Azijos šalis.

Kritikuodamas Wallersteino tendencingas nuostatas, Frankas reikalauja mokslinio objektyvumo norint atsiriboti nuo eurocentrinio požiūrio į „Europos pasaulio-sistemą“ ir suvokti, kad iki XVI a. civilizacijos istorijos požiūriu Europos statusas buvo „marginalinis“ tarp Eurazijos ir Šiaurės Afrikos erdvėje gyvavusių civilizacinių sistemų. Jis pagrįstai nuvainikuoja daugybės eurocentrinės pakraipos civilizacijos teoretikų dirbtinai aukštinamą XVI a. išryškėjusį „Vakarų iškilimą“, kuris nėra toks reikšmingas savo ekonominiais laimėjimais palyginti su indų ar kinų civilizacine erdve. Atsi-

ribodamas nuo eurocentrinių Wallersteino požiūrių, jis teigia, kad objektyviai vertinant platesnėje civilizacinėje perspektyvoje, minėtas „*Vakarų iškilimas*“ yra tik fragmentas penkių tūkstančių metų istorijoje. Kita vertus, remiantis patikimais lyginamosios analizės duomenimis ir be ideologinių stereotipų vertinant pasaulinės sistemos raidą, tenka pripažinti, kad „iš tikrųjų globaliame darbo pasidalijime ir konkurencijos ekonomikoje Azijai teko centrinės pozicijos, o Europa liko marginali iki pat 1800 m.“ (Frank A. G. *Journal of World-Systems Research*. 2000, vol. 6, No 2: 227).

Remdamasis įvairių sričių mokslininkų duomenimis, Frankas eurocentrizmo mitologiją nuvainikuojančius teiginius pagrindžia mokslui žinomais faktais ir argumentais. 1750 m. Azijoje gyveno apie du trečdaliai gyventojų ir čia buvo sutelkta apie keturios penktosios viso pasaulio gamybos. Šie duomenys akivaizdžiai liudija aukštesnę azijinės pasaulio dalies ekonominę išsivystymą ir gilesnes pagrindinių civilizacinių centrų ekonominės integracijos šaknis. Iš pateiktų duomenų kyla logiška išvada, kad mokslininkai turi ne tik radikaliai peržiūrėti įsigalėjusias civilizacijos historiografijos nuostatas ir sociologines teorijas, vienašališkai aukštinančias Vakarų iškilimą, tačiau ir jas atmesti (ten pat: 227).

PASAULINĖS EKONOMIKOS CENTRO PERorientACIJOS NEIŠVENGIAMUMAS

Frankas atkreipia dėmesį į išskirtinės svarbos faktą, kad visais istoriniais tarpsniais Kinija buvo viena iš nedaugelio pasaulio šalių, kuri nuolatos turėjo pozityvų tarptautinės prekybos saldo ir didžiuliu

istorijos laikotarpiu gaudavo milžiniškus kiekius sidabro už savo prekių eksportą į įvairias pasaulio šalis (Frank 1998: 315–316). Kita vertus, sugretindamas įvairias lyginamas Rytų ir Vakarų civilizacinių

erdvių ekonominės galios raidos ir kismo trajektorijas, Frankas parodo, kad net pralinkus šimtmečiams po savo pakilimo ir niokojančių nomadų antplūdžių Indija ir Kinija iki XIX a. pajėgia išsaugoti savo viešpatavimą pasaulinėje ekonomikoje ir tarptautinės prekybos rinkoje.

Kinija dominuoja keramikos, iš dalies šilko, vis akivaizdžiau arbatos eksporto ir, nepaisant revoliucingų poslinkių Vakarų tekstilės gamyboje, ir šioje srityje išsaugoja tvirtas pozicijas. Europai ir ypač Didžiajai Britanijai dar labai sunku buvo konkuruoti su Indijos ir Kinijos ekonomine galia, kadangi jos ekonomika dar buvo priklausoma nuo medvilninės tekstilės, prieskonių, brangakmenių iš Indijos bei keramikos, šilko, arbatos, amatininkų dirbinių eksporto iš Kinijos. Šias prekes gausiai importavo ir reeksportavo į kitas šalis ne tik Didžioji Britanija, bet ir kitos Vakarų Europos šalys – Prancūzija, Olandija, Portugalija.

Vienašalė prekyba iš Kinijos į Vakarų, kuri daug šimtmečių teikia kinų imperijos išdui milžiniškas lėšas, XVIII ir XIX a. sandūroje tampa pagrindine gilėjančių konfliktų su Vakarų valstybėmis, pirmiausia su ekspansiją plečiančia Didžiąja Britanija, priežastimi. Kinų prekės (šilkas, porcelianas, arbata, amatininkų dirbiniai) tradiciškai, ypač XVIII a. atėjus *chinoiserie* madai, turi didžiulę paklausą Vakarų šalyse ir už jas pirkliai moka sidabru. O kadangi kinų prekių eksportas smarkiai viršija jų importą, didžiuliai aukso ir sidabro kiekiai lieka Kinijoje prekybinių sandorių metu. Nuo šių operacijų pirmiausia kenčia didžiausias prekybos apimtis turinčios Didžiosios Britanijos išdas. Todėl jos vyriausybė karštingai ieško veiksmingų būdų,

kaip pakeisti susidariusią padėtį, grąsinti ekonominiam šalies stabilumui.

Iš tikrųjų, kaip rodo detalūs Paulo Kennedy atlikti lyginamieji kinų ir Vakarų ekonominio potencialo tyrinėjimai, 1800 m. Kinijai pasaulinėje pramoninėje gamyboje tenka 33,3 procento, o Didžiajai Britanijai – tik 5,6 procento. 1900 m. šis santykis jau radikaliai pasikeičia: sparčiai pramonės plėtotės keliu žengiančios Didžiosios Britanijos ekonominis potencialas išauga daugiau nei keturis kartus ir tai tiesiogiai atsispindi augančioje Britų imperijos metropolijos karinėje galioje, o į karų, valstiečių sukilimų ir kovos su kolonizatoriais verpetus įsuktos Kinijos ekonominis indėlis į planetos ekonominę raidą sumažėja beveik penkis kartus (Kenedy 1989: 190).

Vadinasi, nors XVIII a. ir XIX a. sandūroje Kinijos ekonomikos raidai dar tarsi nekyla ypatingų problemų, XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais šalis jau tiesiogiai susiduria su suklestėjusia korupcija, stiprėjančia Vakarų ekspansija, vėliau virtine šalį niokojančių karų, valstiečių sukilimų ir galiausiai stringančia šalies modernizacija. Tiesą sakant, Kinija įžengia į naują XIX a. nepasiruošusi susidurti su naujais stiprėjančios Vakarų karinės galios iššūkiais, todėl įsivelia į karinius ir socialinius konfliktus, išgyvena vieną po kito skaudžius sukrėtimus, sekinančius jos ekonominius išteklius.

Dar liūdnesnėje padėtyje atsiduria XIX a. pradžioje kolonizacijos ir vidaus pilietinių karų draskoma Indija. Nors dėl pigios darbo jėgos ir amatininkų cechų tvirtų tradicijų ji dar išsaugo savo pozicijas tekstilės pasaulinėje rinkoje, tačiau dėl anglies ir metalų rūdų telkinių trūkumo prie didžiųjų ekonomikos centrų, sąlygiš-

kai brangių transporto išlaidų ir finansinių išteklių stygiaus nepajėgė daryti naujų ir didelių kapitalo investicijų. Paulas Alexanderis Baranas savo išsamiuose lyginamuosiuose tyrinėjimuose akivaizdžiai parodo, kaip katastrofiškai britų kolonizacija ir valdymas paveikė šio „britų imperijos perlo“ – Indijos – ekonominės galios nuosmukį (Baran 1957). Tačiau nepaisant daugybės nepalankių veiksnių poveikio ir akivaizdžių nuosmukio tendencijų, „Indija turėjo milžinišką perteklinę prekybos balansą su Europa ir tam tikru mastu su Vakarų Azija, kuris pirmiausia rėmėsi jos pigiais gamybos kaštais ir medvilnės audinių eksportu. Jie iškeldavo į Vakarų Afriką, Artimuosius Rytus, Europą, o iš ten per Atlanto vandenyną – į Karibus ir Amerikos žemynus. Mainais Indija gaudavo milžiniškus kiekius sidabro ir nedaug aukso iš Vakarų, arba aplenkiant Gerosios Vilties kišulį, arba per Vakarų Afriką“ (Frank, Gills 2000: 7).

Dėl stiprėjančios kolonizacijos metamų naujų išorinių ir vidinių iššūkių, sukilimų ir išplieskusių karų, Kinijoje aštirėjančių ekologinių problemų, žemės ūkyje naudojamų dirvų erozijos šiose giliai krizę išgyvenančiose, anksčiau Civilizacijos avangarde ilgai žengusiose šalyse neišvengiamai sumažėja *dėmesys technologinėms inovacijoms ir pramonės reorganizavimui*. Šių šalių perorientavimas į naują pramoninės revoliucijos pakopą reikalavo pigios ir lengvai į pramonės centrus transportuojamos energijos. Nors kalbėdamas apie pramoninę revoliuciją Braudelis pažymėjo, kad Kinijoje dar XIV a. buvo pradėtas lydyti koksas, tačiau ši potenciali revoliucija neišsirutuliojo. XVI a. giliose šachtose įkuriamą ištisa kėlimo, pumpavimo, vandens sėmimo sistema, tačiau tie modernūs fabrikai, tos

ankstyvos gamyklos, sugundžiusios kapitalą, netrukus taps mažėjančio rentabilumo dėsnio aukomis (Braudel 1994: 117).

Braudelis teisus, kad šios nepaprastai svarbios pramoninei revoliucijai galimybės, išgyvenant naują mandžūrų antplūdį, užstrigo, tokiomis sąlygomis Kinijoje jau nebebuvo įmanoma tinkamai išnaudoti senkančių prie didžiųjų miestų iki tol buvusių medienos ir tolimų akmens anglies išteklių. Čia ir atsiskleidė neabejotinas daug palankesnėse sąlygose buvusių Vakarų Europos valstybių pranašumas. Jos turėjo ne tik daug ir pigios akmens anglies, tačiau ir lengvai komunikacijos arterijomis (laivais, vėliau geležinkeliais) pasiekiamus pramonės centrus. Tai atvėrė galimybes, perkėlus Rytų kapitalo išteklius į metropolijas, daryti Vakaruose dideles investicijas į pažangias technologijas, įrangą, tobulinti darbo organizavimą. Šiame procese, kaip taikliai pažymi Frankas, svarbus vaidmuo tenka energetiškai ne tokios efektyvios medienos pakeitimas akmens anglimi (Frank 1998: 313).

Tačiau, nepaisant daugybės akivaizdžių negatyvių veiksnių stiprėjančio poveikio, prievartinio Azijos tautų turto grobimo ir persikirstymo Vakarų Europos naudai, iki XIX a. pradžios pasaulio ekonomikoje dar vyrauja indų ir kinų civilizacinių erdvių ekonomikos. Ir tik apytikriai maždaug 1830 m. dėl daugybės ekspansijos ir kolonizacijos ciklų pasaulinės ekonomikos ir politinės galios centras persikelia į Vakarų pasaulį ir dėl jų ekspansijos XIX a. apima visą žemės rutulį. „Bet kuria iš visų įmanomų prasmų, – reziuumuoja Frankas ir Gillsas, – europiečiai „nesukūrė“ nei pasaulinės ekonominės sistemos, nei kapitalizmo“ (Frank, Gills 2000: 8).

UŽSKLANDA

Vadinasi, įvairiais aspektais aptarę pagrindines Franko teorines bei metodologines nuostatas, galime konstatuoti, kad tai nuosekliausias ir konceptualiausias „pasaulinės sistemos“ teorijos atstovas, kuris pateikia savitą, gerai argumentuotą prieš eurocentrizmo ideologiją nukreiptą koncepciją. Perkeldamas savo pasaulinės sistemos tyrinėjimo akcentus į lyginamąsias Rytų ir Vakarų civilizacijų studijas, jis teoriškai pagrindžia ne tik ilgalaikį, išskyrus pastaruosius du šimtmečius, Azijos vyravimą pasaulinės civilizacijos istorijoje, tačiau ir neišvengiamą Kinijos grįžimą į jai įprastą lyderio pozicijas pasaulinėje ekonomikoje. Vienas svariausių pasaulio sistemos ir lyginamų-

jų civilizacijų tyrimų teorijos laimėjimų siejasi su Franko koncepcijai būdingu radikaliu atsiribojimu nuo eurocentrinių nuostatų ir socialinės raidos daugialiniškumo išskėlimu. Iš čia kyla pagrindinė Franko atliktos globalios pasaulio ekonominės sistemos slinkčių analizės išvada, kad globaliame pasaulio ekonomikos ir darbo rinkos pasidalijime iki 1800 m. Azija užėmė *centrinę* poziciją, o Europa liko *marginali*. Taigi pastaraisiais dešimtmečiais išryškėjusį nūdienos Kinijos ir Indijos kilimą Frankas interpretuoja kaip *logišką pasaulinės sistemos centro sugrįžimą į savąją vietą AZIJOS civilizacinėse erdvėse po du šimtmečius užtrukusio Europos ir Šiaurės Amerikos dominavimo*.

Literatūra ir nuorodos

- Amin, Samir. 1989. *L'eurocentrisme, critique d'une idéologie*. Paris 1988, angl. *Eurocentrism*, Monthly Review Press.
- Baechler, J., Hall, J.A. and Mann, M., editors. 1988. *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Baran P. 1957. *The Political Economy of Growth*. N.Y.
- Binoche, Bertrand. 2005. *Les Équivoques de la civilisation*, éd. Champ Vallon.
- Blaut James Morris. 2000. *Eight Eurocentric Historians*. Guilford Press.
- Blaut James Morris. 1993. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*. Guilford Press.
- Braudel, Fernand. 1949. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris: Armand Colin.
- Braudel, Fernand. 1979. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, xve-xviiie siècle 1. Les Structures du quotidien - 2. Les Jeux de l'échange - 3. Le Temps du monde*. Paris: Armand Colin.
- Braudel, Fernand. 1987, 1993. *Grammaire de civilisations*. Paris.
- Braudel, Fernand. 1994. *Kapitalizmo dinamika*. Vilnius: Baltos lankos.
- Chaunu, Pierre. 1969. *L'Expansion européenne du xiiie et xve siècles*. Paris: PUF.
- Chaunu, Pierre. 1977. *Séville et l'Amérique aux xve et xviiie siècles*. Paris: Flammarion.
- Crépon, Marc. 2002. *L'Imposture du choc des civilisations*. Nantes: Éditions pleins feux.
- Dos Santos, Theotonio. 1998. The Structure of Dependence. *Development and Underdevelopment: The Political Economy of Global Inequality*. Ed. by M. A. Seligson, J. T. Passe Smith. Boulder.
- Frank A. G., Gills B. K. 2000. The Five Thousand Year World System in Theory and Practice. *World System History: The Social Science of Long-term Changes*. Ed. by R. A. Denemark, J. Friedman, B. K. Gills, G. Modelski. L.; N.Y. P. 3-23.
- Frank, André Gunder. 1985. *Critiques et contre-critiques*, édition Anthropos. Paris.
- Frank, André Gunder with Barry K. Gills. 1996. *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* Routledge.
- Frank, André Gunder. 1970. *Le développement du sous-développement: Amérique latine*. Paris: Édition Maspéro.
- Frank, André Gunder. 1981. *Réflexions sur la nouvelle crise économique mondiale*. Paris: édition Maspéro.

- Frank, André Gunder. 2000. Immanuel and Me With-Out Hyphen. *Journal of World-Systems Research*. Vol. 6. No 2. P. 216–231.
- Frank, André Gunder. 1969. *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. Monthly Review Press. N.Y.
- Frank, André Gunder. 1975. *On Capitalist Underdevelopment*. Bombay: Oxford University Press.
- Frank, André Gunder. 1978. *World Accumulation, 1492–1789*. Monthly Review Press.
- Frank, André Gunder. 1968. *Capitalisme et sous-développement en Amérique Latine*. Paris: Édition Maspero.
- Frank, André Gunder. 1978. *L'accumulation dépendante*. Paris: Éditions Anthropos.
- Frank, André Gunder. 1977. *L'accumulation mondiale: 1500–1800*. Paris: Édition Calmann-Lévy.
- Frank, André Gunder. 1998. *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press.
- Goody, Jack. 1996. *The East in the West*. Cambridge University Press, pranc. *L'Orient en Occident*. Paris: Seuil, 1999.
- HALL, J. A. 1985. *Powers and Liberties: The Cause and Consequences of the Rise of the West*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hodgson M. G. S. 1954. Hemispheric Interregional History as an Approach to World History. *UNESCO Journal of World History*. Vol. 1. No 3. P. 715–723.
- Iliia Xypolia. 2016. Eurocentrism and Orientalism. *The Encyclopedia of Postcolonial Studies*.
- Kennedy Paul. 1989. *The Rise and Fall of Great Powers*.
- Lambropoulos, Vassilis. 1993. *The rise of Eurocentrism: Anatomy of interpretation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mann M. 1986. *The Sources of Social Power*. Cambridge. Vol. 1: A History of Power from the Beginning to A. D. 1760.
- McNeill W. 1963. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. Chicago.
- North D. C., Thomas R. P. 1973. *The Rise of the Western World. A New Economic History*. Cambridge.
- Wallerstein, I. 2004. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University Press.